

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Published by

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

Summer 2022/9-2

<https://doi.org/10.46868/atdd>

Yeni Uygur Türkçesinin Dil Özellikleri Ve Azerbaycan Türkçesiyle Ortaklıklar

Elnare Aliyeva*

ORCID: 0000-0002-5779-8899

Öz

Yeni Uygur Türkçesi Uygur halkının ana dilidir. Uygurlar büyük tarihi geçmişe sahip bir millettir. Onlar çoğunlukla Çin Halk Cumhuriyeti'nde (Sincan Uygur Özerk Bölgesi), diğer büyük kısmı Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan'da yaşarlar. Uygurlar ayrıca dünyanın farklı ülkelerinde de yaşıyorlar. Eski tarihi köklere sahip Uygurlar, ikamet ettikleri topraklarda egemen olan dilin etkisi altında olmuştur. Bununla birlikte, Uygur dili hem Orta Asya hem de Sincan Uygurlarını birleştirir. Fakat yaşadıkları bölgenin, komşu oldukları devletlerin sosyo-politik etkisinden dolayı, bazı fonetik kurallarda, sözcüksel alanda farklılıklar mevcuttur. Bu etkinin sonucu, kullandıkları alfabe, işlevsel stiller de girmekle sosyo-kültürel yaşamlarında kendini gösterir. Modern Türk dillerinin tarihi köklerini incelerken Uygur diline, Uygur yazılarının anıtlarına mutlaka başvurmalısınız. Çünkü büyük kök, modern dillere damgasını vurmuştur. Bu açıdan Azerbaycan ve Uygur dillerinin karşılaştırılmasına da dikkat çektik. Her iki Türkçenin dil özelliklerini genel olarak inceledikten sonra, aynı veya benzer anları belirledik. Bu yakınlık sadece sözcüksel alanda değil, aynı zamanda fonetik ve dilbilgisi alanında da kendini gösterir. Bu nedenle genel olarak her iki dil karşılaştırılmıştır. Makale, iki dil arasındaki ortak yönler odaklanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Uygur Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, karşılaştırma, dilbilgisi

Linguistic features of New Uyghur Turkish and common characteristics with Azerbaijani Turkish

Elnara Aliyeva*

ORCID: 0000-0002-5779-8899

Abstract

New Uyghur Turkish is the mother tongue of the Uyghur people. The Uyghurs are a nation with a great historical past. Uyghurs live predominantly in the People's Republic of China (Xinjiang Uyghur Autonomous Region), while another large part lives in Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan and Turkmenistan. Additionally, Uyghurs can also be found in a number of different countries. The Uyghurs, whose roots date back to ancient times, have always been under the influence of the main language that dominates the area where they live. Nevertheless, the Uyghur language unites both Central Asian and Xinjiang Uyghurs. However, depending on the area where they live, the socio-political influence of bordering countries, in some phonetic rules and in the vocabulary, different points manifest themselves. The consequence of this influence is reflected in the socio-cultural life, as well as in the alphabet and functional styles they use. A reference to Uyghur languages and written Uyghur monuments is imperative when researching the history of modern Turkic languages. Because the great root has left its mark on modern languages, in this regard, we also involved a comparison of the Azerbaijani language with the Uyghur language. We have defined the identical or resembling points, by taking a general look at the linguistic features of both nations. It should be noted that this closeness extends not only to the field of lexicon but also to the fields of phonetics and grammar. We, therefore, analogised both languages in general. In the article, the focus is mainly on the commonalities between the two languages.

Keywords: Uyghur language, Azerbaijani language, comparison, grammar

*Associate professor, Azerbaijan National Academy of Sciences, Institute of Linguistics on behalf of İ. Nesimi, Department of Turkic languages, Baku – Azerbaijan dok.elnara@mail.ru, elnarenadir@gmail.com

Языковые особенности современного уйгурского языка и партнерские отношения с азербайджанским языком

Эльнара АЛИЕВА*
ORCID:0000-0002-5779-8899

Резюме

Современный уйгурский язык является родным языком уйгурского народа. Уйгуры – народ с великим историческим прошлым. В основном они проживают в Китайской Народной Республике (Синьцзян-Уйгурский автономный район), другая большая часть – в Казахстане, Узбекистане, Киргизии и Туркменистане. Уйгуров также можно встретить в различных странах мира. Уйгуры, имеющие древние исторические корни, оказались под влиянием родного языка, господствующего на их землях. Наряду с этим, уйгурский язык объединяет как среднеазиатских, так и синьцзянских уйгуров. Однако, из-за социально-политического влияния региона, в котором они живут, а также воздействия соседних государств существуют некоторые различия в фонетических и лексических областях языка. Результат этого влияния проявляется в их социокультурной жизни, включая алфавит и функциональные стили, которые они используют. При изучении исторических корней современных тюркских языков обязательно следует обратиться к уйгурскому языку и памятникам уйгурской письменности. Потому, что древний корень оставил свой след в современных языках. В этой связи мы также обратили внимание на сравнение азербайджанского и уйгурского языков. Изучив лингвистические особенности обоих турецких языков в целом, мы выявили одинаковые или схожие черты. Это родство проявляется не только в лексическом, но и в фонетическом и грамматическом поле. По этой причине оба языка сравнивались в целом. В статье основное внимание уделяется сходству двух языков.

Ключевые слова: уйгурский язык, азербайджанский язык, сравнение, грамматика.

* Кандидат филологических наук, доцент, Национальная академия наук Азербайджана, Институт языкознания имени И. Несими, кафедра тюркских языков, Баку – Азербайджан,
dok.elnare@mail.ru, elnarenadir@gmail.com

Giriş

Uygurlar çoğunlukla Çin`de yaşıyor. Onların sayısı kaynaklarda farklı şekilde belirtilmiştir. Azerbaycanca Wikipedia`de Çin`de 10.071.394 (2010), Rusça Wikipedia`de 12,123 milyon, Dünya Uygur Kongresi'nin verilerine göre (2011) ise Doğu Türkistan'da bu dilde konuşan yaklaşık 20 milyon insan yaşıyor. Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan ve Rusya'da yaklaşık 1 milyon Uygur yaşıyor. Afganistan, Arnavutluk, Avusturya, Avustralya, Belçika, Kanada, Danimarka, Finlandiya, Fransa, Moğolistan, Norveç, Hollanda, Pakistan, Suudi Arabistan, İsviçre, Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri, Mısır ve Japonya'da Uygur toplulukları bulunmaktadır.¹ Bir başka kaynak ise dünyadaki Uygurların sayısını 30 milyon olarak veriyor.²

Uygur etnik adı, ilk olarak Bilge Kağan yazıtının doğu yüzü 37. satırında şöyle geçmektedir: *Uygur elteber yüzçe erin ilgerü tezip bardı* “Uygurların İlteberi yüz kadar adamla doğuya doğru kaçıp gitti”.³ Çin kaynaklarında eski Uygurlar Tele adı verilen kabile birliğine aitti. Orhun-Yenisey anıtlarında ise "dokuz oguz bodun" yani “dokuz Oğuz halkı” diye anılır. Onlar M.Ö. 3. yüzyılda Gobi Çölü'ne yerleşmişler.

Uygur dili üzerine yapılan ilk dil araştırmalarından biri 1812 yılında Klaprot'un Uygur dili ve elyazmaları ile ilgili yazdığı (Abhandlung über die Sprache und Schrift der Uiguren) tezidir. O, Uygur dilini Türk dillerine ait ediyordu. I.J.Schmidt ise Uygur dilinin Tangut dili olarak sınıflandırılması gerektiğine inanıyordu. 1841'de Azerbaycan dilbilimci Mirza Kazımbey'in "Uygurlar Üzerine Araştırma" adlı eseri yayımlandı. Bu, Rusya'daki Uygur çalışmalarının temellerini atıyor. Reşit Rahmeti Arat'a göre, “Türk dilinin tarihî devirlerine giden yol, Uygur Türkçesi devrinden geçecek ve onun araştırılması da bu devrin bize gösterebildiği yollardan istifade edecektir”.⁴ A. Recepli⁵, herhangi bir eski Türk kavmini günümüzdeki Türk halklarından biri ile birebir eşit saymanın imkânsız olduğu gibi eski Uygurları da çağdaş Uygur halkı ile bir tutmanın mümkün olmadığını belirtir. Bu nedenle, eski Göktürk, eski Uygur ve herhangi bir eski Türk kabilesinden kalma kültürel mirasta günümüzdeki Türk halklarının hepsinin payı vardır.

¹ “Uyqurskiy yazık”, <https://www.uyghurcongress.org/ru/uyghur-langue/>. (2011, 18 noyabr).

² “Uygur tili”, <http://tilachar.ru/ru/aboutlang> (2010-2022).

³ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara 1988, s. 8-9

⁴ Aktaran Cansu Yılmaz, *Yeni Uygur Türkçesi. Zunun Kadiri Eserleri*, Yüksek Lisans Tezi. Elazığ 2009, Önsöz. XII.

⁵ Əbülfəz Rəcəbli. *Qədim abidələr, yeni münasibət*, “Kredo” qəzeti, 02.05.2019, s. 4

12. Yüzyıldan sonra eski Uygurca, Arapça ve Farsçanın etkisi sonucunda 20. yüzyıla kadar Orta Asya'daki tüm Türk halklarının yazı dili olan Çağataycaya dönüştü. Çağataycadan sonra bölgede Çağatayca konuşulan lehçeler temelinde çağdaş Uygur ve Özbek dilleri oluşmuştur. Çağdaş Uygurca'da Arapça ve Farsça belirleyici bir etkiye sahiptir. Uygur Türkçesi Türk dillerinin Karluk-Uygur grubuna aittir. Bu dilin oluşumunda Karluk, Kıpçak, Oğuz dillerinin yanı sıra, Arapça, Farsça ve Çincenin de etkisi olmuştur.

Bahsi geçen dillerin yaşadıkları bölgeye göre Uygur dili üzerindeki etkisi farklı olmuştur. Bu konu ile ilgili A.Gaydarov şunları yazmaktadır: “Özbekistan Uygurları Özbek, Kazakistan Uygurları Kazak, Kırgızistan Uygurları Kırgız ve Türkmenistan Uygurları da Türkmen dilinin etkisine maruz kalmıştır. Fakat Uygur dili ile komşu Türk dilleri arasındaki etkileşim aynı değildir. Şöyle ki Kazakistan Uygurları Kırgızistan ve Türkmenistan'da yaşayan Uygurlara oranla daha fazla milli özgünlüklerini ve dil sağlığını korumuşlardır. Fergana Havzasındaki Uygurların dili ile çoğunlukla asimile edilmiştir (Özbekleşmiştir).⁶

Yaşadıkları bölgenin ve iletişim kurdukları halkların etkisinden dolayı F.Zeynalov şartlı olarak iki Uygur edebi dilinden bahsetmiştir: "a) SSCB'de yaşayan Uygurların edebi dili, b) Çin'de yaşayan Uygurların edebi dili". Günümüz Uygur Türkçesinin üç ağız grubu bilinmektedir: 12 şiveden oluşan (Turfan, Kaşgar, İli önde gelen ağızlardır) en gelişmiş Kuzey-Batı (orta) ağızı; Güney ağızı (birkaç küçük şiveleri birleştirir) ve Doğu (Lobnor) ağızı.

“Lopnur ağızı, Uygur dilinin ağızları arasında özel bir yere sahiptir. Onlar eskiden Kırgız boylarına ait olsalar da, sonralar Uygurlar tarafından güçlü bir şekilde asimile edildiler ve dilleri Uygurcanın bir ağız haline geldi”.⁷ Klasik yazı dili geleneklerini sürdüren çağdaş Uygur yazı dili 18.yüzyılda şekillenmeye başlamış ve 20.yüzyılın başlarında artık 2 varyantı olmuştur: Sincan Uygur Özerk Bölgesi'nde Uygur Türkçesi ve Orta Asya'da kullanılan Uygurca. Her ikisinin de ağız tabanı Kuzeybatı ağız grubudur. Ortoepik norm (söyleyiş normları), onun İli ağızına dayanmaktadır. SUÖB'de (Sincan Uygur Özerk Bölgesi) mevcut Uygur yazı dili, Çinceden çok sayıda kelime alması ile bilinir. Orta Asya varyantında ise henüz kaçınılması imkansız Rus dilinden alıntı kelimeler hakimdir.⁸ Uygur Türkçesiyle yazılan eserleri okuduğumuz zaman Uygurların dil özelliklerine dikkat etmiş olursak,

⁶Aktaran Elnarə Ələkbərova, “Karluc qrupu dillərində arxaizm və dialektizmlər”, *Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri*, II c., Nurlan, Bakı 2008, s. 158.

⁷Fərhad Zeynalov, *Türkologiyanın əsasları*, Maarif, Bakı 1981, s. 268, 281.

⁸ Dmitriy Mixayloviç Nasiliov, “Uyqurskiy yazık”, *Bolşaya rossiyskaya ençiklopediya*, <https://bigenc.ru/linguistics/text/4217248>

onunla Azerbaycan Türkçesi arasında yeterince benzerlikler görebiliriz. Bu özellikler zaten derin köklere sahiptir, dilin bütün alanlarını kapsamaktadır. İşte bu açıdan makalede her iki dilin fonetik, leksik ve gramer özelliklerine genel bir bakışatma kararını verdik.

Sesbilimsel özellikler

Uygurlar tarih boyunca farklı alfabeler kullanmışlar. Yaşadıkları yer ve zamana bağlı olarak Uygurlar Arap, Kiril ve Latin alfabelerini tercih etmişler. Günümüzde Latin alfabesine geçilmeye çalışılsa da SUÖB'da Arap, Orta Asya'da ise Kiril alfabeleri hâkimdir. Çağdaş Uygurca'da Azerbaycan dilinde olduğu gibi *ə*, *ö*, *ü* fonemleri alfabeğe yansımaktadır.

Ə harfinin eski Türk dillerinde aktif kullanımı biraz tartışmalı olsa da, günümüzde bazı çağdaş Türk dillerinde hala kullanılmaktadır. Yakın zamanda yapılan araştırmalar Göktürkçedeki sekiz ünlüden birinin yarı kapalı kısa *e* ünlüsü değil, kısa *ə* ünlüsü olduğunu doğrulamıştır. Göktürkçede ünlüler sırasında uzun *ə*'nin varlığı konusunda fikir ayrılığı görülmektedir. A.M. Sherbak ve B.A. Serebrennikov Köktürk'te kısa *ə* ve uzun *ə* ünlüsünün varlığını kabul etmişler, L.S.Levitskaya Köktürk ünlüleri sırasında kısa *ə* ve onun uzun karşılığında *e*: ünlüsünün varlığını iddia etmiştir. O daha sonralar Köktürk'te kısa *ə* ve uzun *e*: ünlülerinin varlığını ve hatta daha sonraki aşamalarda şimdiye kadar farklı fonetik koşullarda *ə* ünlüsünün birleşimsel değişikliklerinin (*ε*, *e*) varlığından daha kesin olarak bahsetmenin mümkün olduğunu vurgulamıştır⁹. Azerbaycan dilinde *ə* ünlüsü, kelimenin tüm hecelerinde ve eklerde kullanılır. Prof. E.Azizov¹⁰, kök dilin kelime başındaki kısa *ə* ünlüsünün Azerbaycan dilinde korunduğunu belirtir: *ət* < **ət* «et», *əl* < **əl* «el», *ək*- < **ək*- «ekmek», *sən* < **sən* «sen», *gəl*- < **kəl*- «gelmek», *dəy*- < **təğ*- «dokunmak», *tən* < **tən* «eşit, beraber», *tər* < **tər* «ter».

Yeni Uygur dilinde, *ə* sesi hem kökte, hem de ekte kullanılır - *edebi* "edebi", "beden", *ət* "beden", *əziz* "aziz", *əpsanə* "efsane", *əkəlmək* " getirmek", *əslimək* "hatırlamak" vb.Rusça kökenli sözcüklerdeki *a* sesi Uygur dilinde de *ə* olarak değiştirilebilir: *palto* (*пальто-Rusça*) – *pəltə* "kaban" (*Uygurca*). Fakat Azerbaycanca *a* olarak kalıyor: *palto* "kaban"

⁹Aktaran Elbrus Əzizov, "Köktürk vokalizminin Azerbaycan dilində təzahür xüsusiyyətləri", *Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası*. № 3. Bakı 2009, s. 27.

¹⁰ E.Əzizov, a.g.m., s.28

Genel olarak *ə* ünlüsü Azerbaycan, Uygur, Tatar ve Başkurt dillerinde hem kökte hem de eklerde, Türkmen ve Kazak dillerinde ise genellikle köklerde izlenilir. Kazak ve Türkmen dillerinde eklerde *ə* ünlüsü genellikle *e*'ye dönüşür.¹¹

Ö ünlüsü eski olmasına rağmen, Azerbaycan ve çağdaş Uygurcada çoğunlukla kelimenin ilk hecesinde bulunur. Aynı zamanda *ö* sesbiriminin her iki dilde hem ulusal hem de alıntı kelimelerde de kullanıldığına dikkat edilmelidir. Örneğin, **milli kökenli** *ölmək* (Azerb.) – *ölmək* (Y.Uygur), *ölüm* (Azerb. – *ölüm* (Y.Uygur), *ötmək* (Azerb.) – *ötmək* (Y.Uygur), *öküz* (Azerb.) – *höküz* (Y.Uygur), *özgə* (Azerb.) – *özgə* (Y.Uygur), *öpmək* (Azerb.) – *söymək* (Y.Uygur); **Arapça kökenli** *dövlət* (Azerb.) – *dölət* (Y.Uygur), *ömür* (Azerb.) – *ömür* (Y.Uygur); **Farsça kökenli** *göş* (Y.Uygur) “et” vb.

Proto-Türk *ü* ses birimi çağdaş Türk dillerinin çoğunda kullanılmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde ve yeni Uygurcada da çoğunlukla ilk hecelerde olmak üzere kelimenin farklı yerlerinde karşımıza çıkmaktadır. Örneğin: *üzük* “yüzük” (Azerb.) – *üzük* (Y.Uygur), *üzüm* (Azerb.) – *üzüm* (Y.Uygur), *ümid etmək* “ümit etmek” (Azerb.) – *ümitlənmək* (Y.Uygur) vb.

Yeni Uygur Türkçesinde “*i*” yerine, bu sese daha yakın telaffuz edilen “*ı*” kullanılır. “*i*” ünlüsü “*i*” leşmiş olduğundan, alfabede “*i*” ve “*ı*” ünlüleri tek bir harf ile gösterilir. Ancak kalın ünsüzlerin yanında “*i*” telaffuzu kendini hissettirir.¹²

Azerbaycan dilinde *j* ünsüzü kelime başında (anlautda) tipik olmasa da Uygurcada bu durum görülmektedir. Böylece Azerbaycan dilinde *y* ünsüzü Uygurcadaki *j* ünsüzüne uygundur. Örneğin: *yun* “yün” (Azerb.) – *jun* (Y.Uygur), *yıxılmaq* “düşmek” (Azerb.) – *jiqılmaq* (Y.Uygur), *yetim* “öksüz” (Azerb.) – *jitim* (Y.Uygur), *yük* “yük” (Azerb.) – *jük* (Y.Uygur), *yummaq* “kapatmak” (Azerb.) – *jummaq* (Y.Uygur) vb.

Azerbaycan Türkçesinde ünlü ile başlayan (yazılı anıtlarda *y* kayıtlı) sözcük birimleri bile Uygurcada *j* ünsüzü ile başlar. Örneğin, *igid* (Azerb.) – *jigit* (Y.Uygur), *ürək* (Azerb.) – *jürək* (Y.Uygur), *iraq* (Azerb.) “uzak” – *jiraq* (Y.Uygur), *irin* (Azerb.) – *jirin* (Y.Uygur), *udmaq* (Azerb.) – *jutmaq* (Y.Uygur) vb.

Y sesbiriminin tarihselliği konusunda çelişkili görüşler vardır. “Çoğu Türk dillerinde *y* ünsüzü kelimenin tüm hecelerinde görülür. Bu ünsüzün çok eski zamanlardan olduğu varsayılabilir. Söz konusu sesbirimi zayıf olduğu için çoğu zaman pozisyonunu koruyamamış, ya yerini *ç*, *c* seslerine vermiş ya da düşmüştür”.¹³

¹¹ Fərhad Zeynalov, *Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə (Fonetika, leksika, morfolojiya)*. M.N. Qıpçaq (Ed.) MBM nəşriyyatı, Bakı 2008.s.20

¹² C.Yılmaz, *a.g.t.*,s.22.

¹³ F.Zeynalov, *a.g.e.*, 2008, s.34

Aşağıdaki örneklerden de görüleceği üzere bazı kelimelerdeki *y* ünsüzü, anlatta Azerbaycan dilinde düşmüş, Uygurcada ise *j* ünsüzüne geçmiştir.

18. yüzyılda Kaşgarlı Abdreim Nizari eserinde kelime başında *y* sesini kullanmıştır. İli Uygurlarının özelliği olan *j* sesi, 19. yüzyılda Bilal Nazım'ın eserleriyle yazı dilinde kullanılmaya başlamıştır. Uzun bir süre Kaşgar Uygurlarının konuşma dilinin de etkisiyle Uygur yazı dilinde *j* ve *y* sesleri paralel olarak kullanılmıştır. Sovyet Uygurlarının dilinde *j* versiyonunun kesin kullanımı 1940'ların başında gerçekleşti.¹⁴

Türkçede *y* ünsüzünün *j* -ya geçmesi genel olarak Kazak ve Karakalpak karakteristik özelliği olarak görülür. Örneğin: *yol* (Azerbaycanca), *jol* (Kazakça, Karakalpakça) vb. Kırgız ve Karaçay-Malkar dillerinde *y* sesinin yerini *c* sesi almıştır. Örneğin: *yol* (Azerbaycanca), *col* (Kırgızca, Karaçay-Balkarca). Türkologlara göre *j* sesi *c* sesinin zayıflaması sonucunda meydana gelmiştir.¹⁵

F. Zeynalov¹⁶ da *j* sesinin Türk dillerine özgü olmadığını belirtir. İlk zamanlarda mimemlerde ve alıntı kelimelerde kullanılmıştır. Ayrıca birçok Türkçe dilinde *y* ve *ş* ünsüzlerinin de *j* ünsüzüne geçtiği izlenilmektedir.

Azerbaycan dilinde *q* harfi ile yazılan bazı kelimeler Uygur dilinde de *q* harfi ile yazılmıştır. Örneğin: *qazan* – *qazan*, *qayğı* – *qaygu*, *qayınana* – *qeyinana*, *qoltuq* – *qoltuq*, *qulaq* – *qulaq*, *quş* – *quş*, *qaçmaq* – *qaçmaq* vb.

Aslında önsesde yumuşak ünsüzlerin kullanımı ağırlıklı olarak Oğuz grubu dillerinde görülmektedir. Fakat *q* sesi Azerbaycan ve Uygur dillerinde önsesde kullanılsa da Oğuz grubuna ait Türkçede bu noktada sertleşme gerçekleşiyor ve yukarıdaki kelimeler *k* harfi ile yazılır.

Azerbaycan ve Uygur dilleri arasındaki x-q uyumu dikkat çekicidir: Örneğin: yuxarı (Azerb) – yuquri (Y.Uygur), vaxt (Azerb) – vaqit (Y.Uygur), yox (Azerb) – yoq (Y.Uygur), yoxlamaq (Azerb) – yoqlimaq (Y.Uygur) vb.

G. Abdullayeva¹⁷ Azerbaycan Türkçesinde kullanılan *x* ünsüzünün eski Türk ünsüzü olan *k* sesinden türediğini belirtir.

H harfinin önsesde kullanımı Azerbaycan dili ile hemen hemen aynıdır. Örneğin: *haram* (Azerb) – *haram* (Y.Uygur), *həttə* (Azerb) – *həttə* (Y.Uygur), *himayə* (Azerb) – *himayə* (Y.Uygur), *heç kim* (Azerb) – *heçkim* (Y.Uygur), *hədiyyə* (Azerb) -

¹⁴Abdu-Ali Tuqanbayevič Kaydarov, *Razvitiye sovremennoqo uyqurskoqo literaturnoqo yazıka. I. Uyqurskiye dialekti i dialektnaya osnova literaturniço yazıka*. Nauka, Alma-Ata 1969, s.33

¹⁵ Boris Aleksandroviç Serebrennikov, Ninel Zeynalovna Qadjıyeva, *Sravnitelno-istoričeskaya grammatika tyurkskix yazıkov*, Maarif, Baku 1979, s.56.

¹⁶F.Zeynalov, *a.g.e.*, 2008, s. 36

¹⁷ Qızılgül Abdullayeva, *XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik və leksik norma demokratizmi*, Elm və Təhsil, Bakı 2019, s.73

hədiyə (Y.Uygur) vb. Fakat bazen Azerbaycan Türkçesinde ünlü ile başlayan kelimelerin Uygurcada başta **h** ünsüz türemesi görülmektedir. Örneğin: *heyip* (Y.Uygur) – *eyib* (Azerb), *həcəp* (Y.Uygur) – *əcəb* (Azerb), *haraq* (Y.Uygur) – *araq* (Azerb), *hömür* (Y.Uygur) – *ömür* (Azerb) vb. **H** sesbirimi Türk dillerinde daha sonra ortaya çıkmış, Praturk döneminde mevcut olmamıştır. Bu sesbirimi kelime başında çoğunlukla Oğuz grubu Türk dillerinde görülmektedir. Azerbaycan dilinde kullanılan **x** ünsüzü bile çağdaş Türkçede esasen **h** sesine uygun gelmektedir. Örneğin: *xalq* (Azerb) – *halk* (Y.Uygur), *xam* – *ham* (Y.Uygur), *xəzinə* (Azerb) – *hazine* (Y.Uygur) vb.¹⁸

Günümüz Azerbaycan dilinde **f** sesbirimi sıklıkla kullanılmaktadır. Aslında bu ses eski Türk dillerine özgü değildir. Azerbaycan Türkçesinde **f** ile yazılan Arap kökenli kelimelerdeki **f** ünsüzü Yeni Uygurca'da **p** ünsüzü ile ifade edilmektedir. Örneğin: *fil* (Azerb) – *pil* (Y.Uygur), *firuzə* (Azerb) – *piruzə* (Y.Uygur), *fikir* (Azerb) – *pikir* (Y.Uygur), *fəlakət* (Azerb) – *palakət* (Y.Uygur), *feil* (Azerb) – *peil* (Y.Uygur), *fəal* (Azerb) – *paal* (Y.Uygur) vb. Ancak Uygur Türkçesinde Rus dili aracılığıyla alınan yabancı kelimelerde **f** ünsüzü korunmuştur. Örneğin: *folklor*, *fonetika*, *futbol*, *forma*, *film*, *filosof*, *filoloq* vb. Bunlar Azerbaycan Türkçesinde de **f** ile yazılır.

Eski Türkçedeki kelime başındaki /b/’ler Uygurcada /p/ olur: Örneğin: *bıçaq* (Azerb) ~ *piçaq* (Y.Uygur), *bük* (Azerb) ~ *pük* (Y.Uygur), *baqa* (Azerb) ~ *paqa* (Y.Uygur) “kurbağa”.

Azerbaycan dilinde **c** harfi ile yazılan kelimeler Uygur dilinde de **c** harfi ile kullanılmaktadır. Örneğin: *cins* “erkek veya kadın” – (Azerb) – *cinis* (Y.Uygur), *cavab* (Azerb) – *cavap* (Y.Uygur), *cənnət* (Azerb) – *cənnət* (Y.Uygur), *cücə* (Azerb) – *cüca* (Y.Uygur) vb.

Uygur dilinin Azerbaycan dili ile bir diğer ortak özelliği de ikizleşme (geminantlaşma) olayıdır. Şöyle ki, Türkçede bir ünsüzle yazılan kelimeler Uygurcada Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi iki ünsüzle yazılır. Örneğin: *doqquz* (Azerb) – *toqquz* (Y.Uygur), *səkkiz* (Azerb) – *səkkiz* (Y.Uygur), *yeddi* (Azerb) – *yəttə* (Y.Uygur) vb. Aslında Türkologlara göre seslerin ikizleşmesi olayı eski Türk dillerine özgü olmayıp, sonradan kazanılmış bir sesbilimsel özelliktir. Bu arada, *yedi* kelimeyle ilgili atasözü de dikkat çekicidir. Örneğin: *Yəttə ölç, bir kəs*. Bu atasözünün Azerbaycan dilindeki karşılığı "*Yüz ölç, bir biç*"dir. Azerbaycanca versiyonu daha fazla düşünmeyi tercih ediyor gibi görünüyor.

¹⁸ F.Zeynalov, a.g.e., 2008, s.34.

Rus dilinden alıntı kelimelerin imla kuralları ilgiçektir. Şöyle ki, Rusçada *-a* ile biten kelimeler Azerbaycanda sesdüşümü ile ünlü olmadan (*a-sız*) yazılır, Uygurcada ise kelimenin özgün hali korunur. Örneğin, *maşina* (Rus, Uygur) – *maşın* (Azerb.), *rezina* (Rus, Uygur) – *rezin* (Azerb.), *apteka* (Rus, Uygur) – *aptek* (Azerb.), *manjeta* (Rus, Uygur) – *manjet* (Azerb.) vb.

-iy ile biten kelimeler de Azerbaycan Türkçesinden farklı olarak kaynak dilde olduğu gibi yazılır. Örneğin, *sanatoriy* (Rus, Uygur) – *sanatoriya* (Azerb.), *magniy* (Rus, Uygur) – *maqnezium* (Azerb.) vb.

Uygur dilinin ağızları ile Azerbaycan dilinin ağızları arasında da benzerlikler vardır. Ağırlıklı olarak Nahçıvan'da kısmen de Şamahı, Kazah, Şeki, İsmayılı ağızlarında gözlemlediğimiz *k>ç* ünsüzlerin yer değiştirmesi (*küçə – çüçə, kökə – çöçə*).¹⁹ Uygur ağızlarında da görülmektedir. Örneğin, *çim* – edebi dil *kim*, *çir* – edebi dil *kir* “gir” vb.

Azerbaycan dilinin Gazah ve kısmen Neftçala şiveleri için özgü olan *d>ç* yer değişmesi çok geniş kullanım yelpazesine sahip değildir. Benzer bir durum Uygur ağızlarında da görülmektedir. Ancak burada yazı diller kıyaslandığında ağızlarda *t>ç* yerdeğişimi görülmektedir. Örneğin: *çüş – tüş* “*düş*”, *çiş – tiş* “*diş*”, *çüşəncə – tüşəncə* “*düşünce*” vb.

Gramer Özellikleri

Hem Azerbaycan hem de Uygur Türkçesinde 1.şahıs tekil zamiri *mən*-dir.

Uygur yazı dilinde *ben* ve *sen* zamirleri yönelme hâlinde *maña, saña* şeklinde kullanılır. Benzer bir durum Azerbaycan dilinin Gazah, Karabağ ve Gedebeş ağızları için de tipiktir.

O şahıs zamiri Uygur dilinde yalın hâlinde *u* (*ular*), yükleme hâlinde *uni* (*ular-ni*), bulunma hâlinde çoğul *ularda* şeklinde oluşur. Benzer bir durum Azerbaycan dilinin Guba ağızlarında ve Bakü'nün bazı köylerinde görülmektedir.

Hem Azerbaycan, hem de Uygur Türkçesinde “İkinci hecedeki dar ünlü, ünlüyle başlayan bir ek aldığı ya da vurgusuz orta hece konumuna geldiğinde düşer. Örneğin: *oğul+i>oğli* “oğlu”, *könül+i>könli* “gönlü” vb.

Azerbaycan dilinde sonu *q* ünsüzü ile biten kelimelere iyelik eki eklendiğinde *q* sesi *ğ* olarak değişir. Örneğin: *misafir + im> misafirim*. Uygur dilinde *ataq + i> atığı* “onun sözü”, *ayaq + im> ayığım* “benim ayağım” anlamına gelir vb. Azerbaycan dilinde sonu *k* ünsüzü ile biten kelimelere iyelik eki eklendiğinde *k* sesi *y* sesine geçer. Örneğin:

¹⁹ Məmmədağa Şirəliyev, *Azərbaycan dialektologiyasının əsasları*. Azərtədrisnəşr. Bakı 1962, s.83.

kəpənək+i>kəpənəyi “onun kelebeği”, *çörək+im>çörəyim* “ekmeğim” vb. Uygurcada *k* ünsüzü ile biten kelimelere iyelik eki eklendiğinde *k* sesi *g* sesine dönüşür. Örneğin: *ötük + i>ötügi*“onun çekmesi”, *çene + im> çenesi* “çenem” vb.

Doğu Türkistan'ın kuzey-doğusunda yaşayan Khami (Komul) Uygurları (Türk-dilli halklarla komşu olmayan) yazı dilinden farklı olarak filin emir kipinde *-ğıl/ -gil, -qıl/ -kil* (yazı dilinde *-qin / -kin*) ekini kullanıyorlar.²⁰ *Ğıl /-gil, -qıl/ -kil* eki bugün arkaik olmasına rağmen, 17. yüzyılın başlarına kadar Azerbaycan edebi dilinde aktif olarak kullanılmıştır. Örneğin:

Üzünü mändən nihan etmək dilərsən, etməgil,

Gözlərim yaşın rəvan etmək dilərsən, etməgil! (İ.Nesimi)

Hadi Mirzazade yazıyor: “Bu ek, 18.yüzyıla kadar tüm Türk dillerinde yaygındı ve metinde bir imlası vardı. Ancak daha sonra emir kipinden ayrılarak önemini yitirmiştir. Günümüz konuşma dilinde, bunun yalnızca kalıntılarını görebiliriz”.²¹

18. yüzyıldan itibaren edebî dilde *-gınan/-ginen* şeklinde daha karmaşık bir biçimde kullanılmışsa da daha sonra bu ek de işlevini kaybetmiştir. Günümüzde *-gınan / -ginen* eki sadece ağız düzeyinde görülmektedir. “Mugan grubu, Maraza ağızları, Şamahı ağzı ve Bakü'nün Gobu, Hükmalı, Güzdek köyü ağızlarında çoğunlukla ince ünlü fiil köklerine birleştirilir. Örneğin, *gəlginən, görginən, üzginən* vb”. Bu ağızlarda terkinde kalın ünlü olan fiillerin köküne *-gınan* eki eklenir; örneğin: *algınan, tutgınan*”.²²

Uygurcada 1. tekil şahıs fiilinin dilek kipi *-ay / -əy (mən baray)* eki ile, Khami ağzındaysa *-ay/əy +-in* eki ile kullanılır. Örneğin, *alay* (edebi dil) - *alayin* (Khami).

"Kitab-i Dede Korkut" dilinde aktif olarak kullanılan *-ayin, -eyin* eki, 19. Yüzyıla kadar Azerbaycan yazı dilinde fiilin emir kipinin oluşumunda da yer almış ve günümüzde de Neftçala da dâhil olmak üzere Mugan grubu ağızlarında varlığını korumaktadır. Örneğin, *alağın, gedəgün, gedəyin* vb.

Turfan Uygurlarının kullandığı sıfatın karşılaştırmalı derece eki olan *arag/-ərag, -rag/rəg* de ilgi çekicidir. Şöyle ki, Azerbaycan dilinin Batı grubu ağızlarında (örneğin, *qararax, sarırax* vb.) görülen bu ek, yazı dilimizde *yaxşıraq* ve *görədərək* kelimelerinde kullanılır.

Leksik Özellikler.

Arapça ve Farsça kökenli bazı kelimelerde anlam değişikliği izlenilir: Arapça kökenli *rəfiqə* kelimesi Azerbaycanca'da "kız veya kadın dostu", Uygurcada ise *rəpiqə*

²⁰ A.T.Kaydarov, *a.g.m.*, s. 71

²¹ Hadi Mirzəzadə, *Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası*, Azərtədrisnəşr, Bakı, 1962, s. 227

²² M.Şirəliyev, *a.g.e.*, s.198

"eş, karı" anlamında kullanılmaktadır. Arapça kökenli *rahmet* kelimesi Azerbaycan dilinde "merhamet", Uygur dilinde ise *rəhmət* farklı bir anlamda ("teşekkür ederim") kullanılmaktadır.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan *qanım qaynadı* deyimi "sevdim, begendim, könlüme yakın buldum" anlamındadır. "Uygurcada *qan qaynımaq* "çok sinirlendiğinden veya gazaba geldiğinden dolayı hiddetlenmek" anlamında kullanılır. *Ey Təvpiq, sen vetenniñ oğlanisen, Emdi atqamin! Bütün yürekte qanqaynıdı*".²³

Ağızlarımızda kullanılan bazı kelimelere Uygur yazı dilinde de rastlanmaktadır. Örneğin, *öylənmək* – "evlenmek", *çivin* – "sinek", *çayan* – "akrep", *uruq* – "ailə, tohum", *marımaq* – "izlemek, dikkatlice bakmak" – (Azerbaycan ağızlarında: *marıtdamaq*) vb. Neftçala ağızlarında kullanılan *dərinkə* "büyük çukur tabak" kelimesi Uygurca'da *təlişkə* fonetik varyantında, "tabak" anlamındadır. Karşılaştırmalar sırasında ilginç bir detay dikkat çekiyor. Şöyle ki, Azerbaycan dilinde kullanılan "*Yuxum çin çıxdı*" ifadesindeki "*çin*" kelimesi modern yazı dilinde kullanımın işlevselliğini kaybetmiştir. Ancak Uygur dilinde *çin* kelimesi "doğru, sadık, hakiki, orijinal vb." anlamlarda işlenir.

"*Nə tüfəngə çaxmaqsan, nə dümbəyə toxmaq*" atasözündeki *dümbəy* kelimesi Uygur dilinde *dumbaq* "davul" olarak kullanılmaktadır.

Günümüz dilimizde, "*yandırıp-yakmaq*" fiilindeki taşlaşmış *yakmaq* kelimesi, Yeni Uygur dilinde orijinal anlamıyla kullanılır: *yaqmaq* "yakmak". *Yaxmaq* kelimesi Azerbaycan konuşma dilinde "iftira etmek, suçu kiminse üzerine atmak, suçlamak" anlamında kullanılmaktadır. – *Oğurluğu ona yaxdılar* "Hırsızlık için onu suçladılar".

Azerbaycan Türkçesinde *avara-sərgərdan* kelime öbeğindeki *sərgərdan* kelimesi Uygurcada "*sərgərdan kişi, sərgərdan*" – "gezgin adam, gezgin" şeklinde kullanılmaktadır. *Sərgərdan* kelimesi Farsça kökenlidir ve "avare" anlamındadır.

Azerbaycan dilinde "hayvan güden insanları" daha doğru ifade etmek için hayvanın çeşitlerinden dolayı *ilxıçı*, *naxırçı* gibi leksemeler kullanılmaktadır. Çağdaş Uygur dilinde, *çoban* kelimesinin karşılığı olarak *padiçi*, *ilqiçi*, *qoyçi* sözcük birimleri kullanılmaktadır. *Padiçi* "nahırçı" – Farsça kökenli *pada* "büyük baş hayvan sürüsü" anlamına gelen bir kelimeye *-çi* ekinin eklenmesiyle türetilmiştir. *İlqiçi* – *ilqa* "at sürüsü" kelimesinden türetilmiştir; *qoyçi* ise *qoy* "koyun" kelimesinden türetilmiş olup "koyun güden" anlamına gelir.

²³ Reyila Kaşgarlı, *Çağdaş Uygur Şairlerinden Memtılı Tevfik Efendi'nin Şiirleri Üzerinde Dil İncelemesi* Doktora Tezi, İstanbul 2014, s. 907.

Neftçala ağızlarında "çamur" anlamında kullanılan *batdağ* kelimesi Uygur dilinde *batqaq* "çamur", *bataqlıq* kelimesi ise *batqaqlıq* şeklindedir.

Azerbaycan'da yaygın olan Molla Nasreddin fikraları, Uygurlar da dâhil olmak üzere diğer Türk halkları arasında popülerdir. *Hoca Nasreddin*, *Molla Nasreddin*, *Efendi Nasreddin* ve diğer varyantlarda bilinen bu folklor kahramanına Uygurlarda *Nəsridin əpəndi* denir.

Uygurcada kullanılan bazı deyimler Azerbaycan dili ile uyumludur.

- *acığım gəldi – aççığım kəldi*
- *acığım çıxdı – aççığım çiqti*
- *Söz açmaq – söz açmaq*
- *onun gözünü aç – unıñ közini aç*
- *üzün ağ olsun – yüzünə ağ bolsun*
- *gözümün ağı-qarası – közümnin aq-qarısı*
- *qız almaq – xotun almaq*
- *baş əymək – baş əgmək və s.*

İki dil arasında birçok ortak atasözü vardır:

- *Qadın evin həm xanımı, həm də nökdir. – Xotun kişi öydə həm xan, həm xizmətkar.*
- *Sürüdən ayrılan qoyunu qurd yeyər. – Ayrılgan qoyni bərə yər.*
- *Əl əli yuyar, əl də üzü. – Qol qolni juysa, qol qopup üzni juyar.*
- *Yaxşı insan sözünün üstünə gələr. – Yaxşının gəpini qılsañ, özi kelər.*
- *Dəvətli yerdən qalma, dəvətsiz yerə getmə. – Eytqan yərdin qalma, eytmigən yərgə barma.*
- *Pis olmasa, yaxşının qədri bilinməz. – Əqilliqniñ qədri axmaqniñ yenida bilinər vb.*

Sonuç

Tüm karşılaştırmalar, Azerbaycan ve Uygur dillerinin ortak noktalarını ortaya koymaktadır.

Karluk, Kıpçak, Oğuz dillerinin yanı sıra, Arapça, Farsça, Rusça ve Çincenin yaşadıkları bölgeye göre Uygurlar ve Uygur Türkçesi üzerindeki etkisi farklı olmuştur. Azerbaycan Türkçesi ise Oğuz, Kıpçak, Arapça, Farsça, Rusça ve Avrupa dillerinden etkilenmiştir.

Hem Azerbaycan hem de Uygur dillerinde *ə*, *x* fonemleri alfabeğe yansır.

Q ve *h* ünsüzlerinin önsözde kullanımını da bu dillerde aynıdır.

İkizleşme (geminantlaşma) olayı Uygur dilinin Azərbaycan dili ile bir digər ortak özelliğidir.

Her iki dilde 1.şahıs tekil zamiri *mən*'dir.

Kelime türetiminde ve gramer özellikleri arasında farklar olsa bile benzerlik çoktur.

Her iki ulusun söz varlığının, kelime hazinesinin yakınlığı dikkat çeker.

Hem Azərbaycan hem de Uygur dillerinde atasözleri ve deyimler bir-birine çok benziyor.

Bu diller arasında benzerlikler çoktur, bütün bunlar eski köklerin sonucudur. Bu karşılaştırmalar digər Türk dilleri için de önemlidir.

Kaynaklar

1. ABDULLAYEVA, Q, *XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik və leksik norma demokratizmi*, Elm və Təhsil, Bakı 2019.

2. Çinin Uyğur türkləri: onlar kimdir və hansı problemlərlə üzləşirlər? (2019, 02 iyul). <https://www.bbc.com/azeri/analysis-48840347>

3. ƏLƏKBƏROVA, E, “Karluq qrupu dillərində arxaizm və dialektizmlər”./ *Türk dillərinin tarxi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri*, II c., Nurlan, Bakı 2008.

4. ƏZİZOV, E, “Köktürk vokalizminin Azərbaycan dilində təzahür xüsusiyyətləri”, *Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası*. №3, Bakı 2009, s. 27-31.

5. KAŞGARLI, R, *Çağdaş Uygur Şairlerinden Memtili Təvfik Efendi'nin Şiirleri Üzerinde Dil İncelemesi* Doktora Tezi, İstanbul 2014.

6. KAYDAROV, A, T, *Razvitiye sovremennoqo uyqurskoqo literaturnoqo yazıka. 1. Uyqurskiye dialekti i dialektnaya osnova literaturniqo yazıka*, Nauka, Alma-Ata 1969.

7. MİRZƏZADƏ, H, *Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası*, Azərtədrisnəşr, Bakı, 1962.

8. NASİLİOV, D, M, “Uyqurskiy yazık”, *Bolşaya rossiyskaya ençiklopediya*, <https://bigenc.ru/linguistics/text/4217248>

9. RƏCƏBLİ Ə, *Qədim abidələr, yeni münasibət*, “Kredo” qəzeti, (02.05.2019).

10. SEREBRENNİKOV B, A, ve QADJİYEVA N, Z, *Sravnitelno-istoričeskaya qrammatika tyurkskix yazıkov*, Maarif, Baku 1979.

11. ŞİRƏLİYEV M, *Azərbaycan dialektologiyasının əsasları*, Azərtədrisnəşr. Bakı 1962.
12. TEKİN, T, *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
13. “Uyğur tili”, <http://tilachar.ru/ru/aboutlang> (2010-2022).
14. “Uyqurskiy yazık”, <https://www.uyghurcongress.org/ru/uyghur-langue/>. (2011, 18 noyabr).
15. “Yeni Uygurca”, <https://acikders.ankara.edu.tr/mod/page/view.php?id=138571> (2020, 11 may).
16. YILMAZ, C, *Yeni Uygur Türkçesi. Zunun Kadiri Eserleri*, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2009.
17. ZEYNALOV, F, *Türkologiyanın əsasları*, Maarif, Bakı 1981.
18. ZEYNALOV, F, *Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası, I hissə (Fonetika, leksika, morfolojiya)*. M,N, Qıpçaq (Ed.) MBM nəşriyyatı, Bakı 2008.